

УДК 811.161.2'367.332.8

Катерина Городенська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ТРАНСПОЗИТОРИ СИНТАКСИЧНОЇ СФЕРИ:
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

У статті обґрунтовано спільність прийменників і зв'язок як морфем синтаксичної сфери на основі властивої їм транспозитивної функції, з'ясовано відмінності в реалізації ними цієї функції, схарактеризовано особливості зв'язку обох класів службових одиниць із синтетичними морфемами, словами та аналітичними синтаксичними морфемами, відзначено відмінність форм прийменників та закінчень транспонованих іменників від координації форм дієслівних зв'язкових елементів і форм вербалізованих іменних частин мови в позиції основної частини складеного присудка, встановлено специфіку вираження граматичних значень власне- і невласне-зв'язками, констатовано асиметрію між власне- і невласне-прийменниковими функціями, окреслено параметри використання нових функційних еквівалентів прийменників та контекстуальних зв'язок у процесах транспозиції — відповідно в адвербіалізації іменників та вербалізації іменників і прикметників.

Ключові слова: прийменники, зв'язки, транспозитор, власне-прийменникові функції, невласне-прийменникові функції, адвербіальна позиція, граматична функція, власне-зв'язки, невласне-зв'язки, синтаксичні дієслова.

Семантика відношень об'єднує чотири типи службових одиниць — прийменники, сполучники, частки та зв'язки, виокремлені на основі властивої їм функції, за якою вони протиставлені одні одним як самостійні класи [6: 328—329]. Попри функційну спеціалізацію ці службові одиниці мають і спільні ознаки, причому в одних їх більше, а в інших — менше. Спільні ознаки вони виявляють неоднаково, що спричинює багато відмінностей між ними.

На функційній основі найтісніше пов'язані прийменники і зв'язки, оскільки вони транспонують слова одних частин мови в іншу частину мови [6: 364]. Функція прийменника звичайно полягає в переведенні субстантива з

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2017

його типової синтаксичної позиції в позицію прислівника [3: 21; 4: 27]. Функційне призначення зв'язок обмежене переведенням іменників, прикметників, числівників та прислівників у дієслівну синтаксичну позицію — позицію присудка двоскладного речення або позицію співвідносного з присудком головного члена односкладного речення [3: 22; 4: 28; 6: 329]. Крім цього, вони пов'язують основну частину складеного присудка з підметом і виражають граматичні значення часу, способу, особи, роду та виду дієслова. Але як транспозитори прийменники і зв'язки мають низку особливостей. По-перше, вони розрізняються кількістю вихідних транспонованих частин мови: прийменники переводять в позицію прислівника лише іменники, зв'язки — кілька частин мови, серед яких іменники, прикметники, числівники та прислівники [6: 364]. По-друге, вихідні класи слів прийменники і зв'язки транспонують у різні частини мови: прийменники — у прислівники, зв'язки — у дієслова [Там само]. По-третє, у транспозиційному процесі вони виконують неоднакову роль: функція прийменника як аналітичної синтаксичної морфеми в типовому вияві полягає лише в тому, щоб перевести субстантив із синтаксичної субстантивної позиції в адвербіальну позицію та сформувати із субстантивом одне функційне (синтаксичне) слово, функція зв'язки як аналітичної синтаксичної морфеми — надати вербалізованим іменникам, прикметникам, числівникам та прислівникам визначальних дієслівних граматичних категорій часу і способу, а також інших граматичних категорій, оскільки ці частини мови самостійно не можуть виражати названі граматичні дієслівні категорії, та перетворити їх на відіменні й відприслівникові синтаксичні дієслова [Там само]. Саме тому в структурі іменного та прислівникового складеного присудка двоскладного речення і складеного головного члена односкладного речення зв'язковий компонент має граматичну спеціалізацію — функцію виразника граматичних категорій дієслова. Форми дієслівних зв'язок синтаксично одієслівлюють вербалізовані іменні частини мови та прислівники, ужиті в основній частині складеного присудка. Зв'язковий елемент іменного та прислівникового складеного присудка завжди граматично навантажений, тоді як їхня основна частина — іменникова, прикметникова, числівникова, прислівникова та займенникова — є виразником семантики складеного присудка, пор.: *Рідна мова — це невід'ємна **частика** Батьківщини, **голос** народу й чарівний **інструмент**, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі* (Б. Антоненко-Давидович); *Люди, сім'ї, династії були **учасниками** важливих історичних подій* (Д. Степовик); *Кохані — всі **вродливі**. Та він такий — **один*** (С. Йовенко); *Завжди **терновий вінець** буде **кращим**, ніж царська корона, **завжди **величніша**** путь на Голгофу, ніж хід **тріумфальний*** (Леся Українка); *Це ж мені **стало** вперше **відомо**: **Ікс** плюс **ігрек** — **це будеш ти*** (В. Симоненко).

У вираженні граматичних дієслівних значень зв'язки мають і деякі відмінності порівняно із синтетичними морфемами, насамперед із закінченнями та суфіксами морфологічних дієслів. Основна відмінність

полягає в тому, що зв'язки виражають значення синтаксичного часу, способу, особи та ін., а закінчення дієслів передають ці граматичні значення як значення відповідних граматичних категорій дієслова, як синтетичні спеціалізовані морфеми, пор.: *Він — учитель* (нульова зв'язка вказує на синтаксичні значення теперішнього часу та третьої особи однини синтаксичного дієслова, ужитого в ролі іменного складеного присудка) і *Він учителює* (закінчення *-є*, графічно *-е*, передає ті самі граматичні значення, але синтетично, як значення граматичних категорій часу, особи та числа морфологічного дієслова *вчителювати*, ужитого у функції простого дієслівного присудка).

Друга відмінність між зв'язковими елементами і синтетичними морфемами як виразниками граматичних значень дієслів полягає в тому, що деякі зв'язки, зокрема *становити*, *являти собою*, представляють не всі, а лише певні форми відповідних парадигм — часової, особової та ін., тому синтаксичні дієслова, утворені ними, функціонують як дієслова неповної парадигми. Вони вжиті переважно в третій особі однини і множини теперішнього та майбутнього часу, але розрізняються своїми призв'язковими частинами. Зі зв'язкою *становить* уживають числівники або числівники з іменниками вимірjuвальної семантики у формі знахідного відмінка (пор.: *Прибуток становить (становитиме) п'ятсот доларів; Витрати становлять (становитимуть) мільйон*), рідше — іменники з абстрактною семантикою (*Ці компоненти становлять контамінацію дієслова і зв'язки* (Із підручника), зі зв'язкою *являти собою* — лише іменники у формі знахідного відмінка (пор.: *Прилад являє собою дугу; Дахи будинків являють собою трапеції; Міста майбутнього являтимуть собою мегаполіси*).

Статус синтаксичних дієслів неповної парадигми мають і ті, що вжиті в позиції присудка двоскладного речення, з яким поєднаний підмет у формі родового відмінка. Зв'язковий компонент такого присудка може бути виражений формою, що збігається з формами теперішнього часу та середнього роду минулого часу (пор.: *Дітей — двоє; Дітей було двоє; Столів — чотири; Столів стало чотири*) або із формою третьої особи однини майбутнього часу (пор.: *Килимів буде чотири; Будинків стане багато*).

Морфологічні дієслова, на відміну від синтаксичних, мають переважно повний набір синтетичних морфем для вираження граматичного значення особи, тобто є дієсловами повної особової парадигми.

Зв'язки неоднакові за характером реалізації їхньої граматичної функції. Одні з них функціонують лише як показники граматичних категорій, вони цілком позбавлені лексичного значення свого вихідного дієслова. Тому їх кваліфікують як спеціалізовані граматичні засоби, або власне-зв'язки. До них належать *бути*, *становити* та *являти собою*. В інших дієслівних зв'язках граматична функція невіддільна від семантичної, бо вони одночасно є виразниками граматичних значень часу, способу, роду, виду дієслова і модифікаторами семантики основної (призв'язкової) частини складеного присудка. Саме тому їх названо невластивими зв'язками, або напівзв'язками [6: 367]. Серед них — *ставати / стати, робитися /*

зробитися, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися, вважатися, зватися й под.

По-четверте, прийменники і зв'язки як морфемі синтаксичної сфери неоднаково пов'язані з морфемами морфологічної сфери. У прийменників тісніший зв'язок із синтетичними релятивними морфемами, зокрема з відмінковими закінченнями, з якими вони становлять граматичну єдність. Дієслівні зв'язки також співвідносяться з відмінковими закінченнями тих іменних частин мови, які вони переводять у позицію присудка двоскладного речення і головного члена односкладних речень, але це якісно інші відношення морфем, належних до синтаксичної та морфологічної сфер. Їх кваліфікують як координацію форм, бо саме граматична форма дієслівних зв'язок і напівзв'язок узгоджується з формою присудкового іменника, прикметника та числівника [6: 364—365]. Найчіткіше вона виявлена між формами зв'язкових елементів і формами присудкових іменників. Зокрема, з нульовою формою теперішнього часу власне-зв'язки *бути* іменник в основній частині іменного складеного присудка вжитий у формі називного відмінка (напр.: *Як в нації вождя нема, Тоді вожді її — поети* (Є. Маланюк); *Ти знаєш, що ти — людина?* (В. Симоненко); із формами минулого і майбутнього часу цієї власне-зв'язки, формами дієслівних напівзв'язок *стати, лишитися, залишитися, зостатися, зробитися, вважатися* та ін., а також із формами наказового й умовного способу названих зв'язок і напівзв'язок присудковий іменник поєднаний переважно у формі орудного відмінка (напр.: *З-поміж українських гетьманів Пилип Орлик вирізняється вже тим, що був гетьманом-емігрантом, який поклав своє життя на вівтар боротьби за незалежність України* (Український історичний календар); *Згодом двадцятилітній юнак [Володимир Винниченко] став студентом юридичного факультету Київського університету* (Знаменні дати).

Форми власне-зв'язок *становити, являти собою* потребують знахідного відмінка іменника, що виконує роль основної частини іменного складеного присудка, напр.: *Обставинні прислівники становлять ядро прислівникового класу слів* (І. Вихованець); *Новий мікрорайон являє собою унікальний ансамбль споруд* (Наша Оболонь).

Меншу залежність спостерігаємо між формами дієслівних зв'язкових компонентів і формами прикметника в основній частині іменного складеного присудка у двоскладному реченні. Про це свідчить те, що навіть із напівзв'язками, які вважають еталоном абсолютного вживання із ними орудного відмінка іменників, присудкові прикметники можуть мати форму як орудного, так і називного відмінків [6: 369], кор.: *...листя спалахнуло золото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло* (М. Коцюбинський); *День од того стає міражний...* (Вал. Шевчук); *Згорну рученьки, згорну біленькі Та й нежив я стану* (Укр. нар. пісня); *Попри високі творчі злети здібностей, особиста доля Павла Платоновича Чубинського виявилася дуже лихою* (Я. Верменич); *Військо першого козацького гетьмана боронило слов'янські землі від нападів татар, завдавало відчутних ударів турецькій армії, яка вважалася тоді непереможною* (Український історичний календар).

Координації форм дієслівних зв'язкових компонентів і форм транспонованих ними одиниць немає лише тоді, коли ці одиниці невідмінювані. До них належать прислівники, що їх зв'язки переводять у позицію присудка або головного члена односкладного речення (напр.: *Працювати було вигідно; Їздити стане зручно; До міста стало ближче*), а також неозначена форма дієслова, ужита в позиції основної частини іменного складеного присудка (напр.: *Забути мову — душу зрадити* (М. Луків); *З піснею дружити — ніколи не тужити* (Укр. нар. прислів'я). Підставою для цього слугує те, що іменна частина-інфінітив тут поєднана з нульовою формою дієслівної власне-зв'язки *бути*, яку не використовують у дієслівному складеному присудку [6: 365]. Такий іменний складений присудок пов'язаний з інфінітивним підметом [5: 71; 6: 365].

Відмінність між прийменниками і зв'язками як транспозиторами полягає також і в тому, що для зв'язок ця функція єдина, тоді як для прийменників — типова, але не єдина. Крім власне-прийменникової функції адвербіалізації, виконуваної в присубстантивній позиції, прийменники реалізують дві невластиві прийменникових функції в післядієслівній та причислівниковій позиціях, що є вторинними семантико-граматичними внутрішніми позиціями для прийменників [3: 73; 6: 342—343; 7: 9]. У післядієслівній позиції, у концепції І.Р. Вихованця, прийменник відокремлений від субстантива. Він втрачає семантичне навантаження, перетворюючись на формальний елемент, що зрощується з дієсловом і функціонує як постфікс. Утворена внаслідок зрощення дієслівно-постфіксна сполука вказує на об'єктні відношення [3: 70]. Одним із таких постфіксів названо прийменник *про*, напр.: *І співав він [лебідь] пісню, пісню лебедину, Про озера сині, про красу степів, про велике сонце, про вітри і мари, І далеко нісся лебединий спів* (Олександр Олесь). Ця післядієслівна внутрішня позиція для *про* стала основною. Він закріпився у функції постфікса після дієслів зі значеннями мовлення, розумової діяльності, почуття, піклування тощо: *говорити, казати, мовити, співати, думати, читати, міркувати, розповідати, сперечатися, турбуватися, піклуватися* тощо. Прийменник *про* — це єдиний прийменник, що майже вийшов із власне-прийменникової системи сучасної української літературної мови і почав уживатися в ролі дієслівного постфікса під час вираження об'єктних відношень. Постфіксна позиція після перехідних дієслів є для нього первинною, тоді як присубстантивна внутрішня позиція — залишок попередньої прийменникової системи [3: 74]. Ідеться про адвербіалізовані сполуки із семантикою призначення на зразок *про свято, про запас* і под.

Функцію дієслівного постфікса виконують й інші прийменники, серед яких *в (у), від, до, на, над* та ін. (пор.: *Дівчина вслухалася в мелодію пісні; Викладач прислухається до студентів; Я дивлюся на небо; Діти працюють над помилками*), але для них ця функція є вторинною, бо вони спеціалізуються передусім на вираженні різних параметрів статичної та динамічної локалізації, тобто власне-прийменникових значень.

У причислівниковій позиції прийменники також роз'єднані з іменником. Вони модифікують кількісне значення числівника, що вможливає приблизне вираження кількості кого-, чого-небудь. У цій позиції вживані лише певні прийменники. Одні з них, зокрема *до*, *близько*, *під*, указують на наближення до ймовірної, справжньої кількості осіб чи предметів, синонімізуючись із компаративом *менше*, напр.: *На початку ХІХ століття Швейцарія випускала до ста тисяч годинників на рік* (Наука і суспільство); *В одному переказі оповідається, що близько 450 тисяч років тому на Землю прибула перша група астронавтів...* (Наука і суспільство). Інші, до яких належать *понад*, *за*, передають перевищення певної кількості кого-, чого-небудь (напр.: *...понад сто тисяч дворянських українських родів мали жовто-блакитні герби...* (Нашадки святої Трійці) або якогось часового відтинку (напр.: *Понад двоє десятиліть — з 1940 до 1962 — директором музею був середній син Панаса Мирного, Михайло Рудченко* (М. Степаненко); *Нині йому за н'ятдесять*) і функціонують як значеннєві відповідники компаратива *більше*. Треті, що їх репрезентують прийменник з та його похідні *із*, *зо*, уживані в інверсивних сполуках між іменником і числівником як аналогії прислівника *приблизно*, напр.: *Осіб із двісті зібралось на майдані; Вони листувалися років зо три*.

Саме це дає підстави констатувати, що для прийменників характерне асиметричне співвідношення виявів їхніх власне-прийменникових і невласне-прийменникових функцій у внутрішніх позиціях: одна типова присубстантивна позиція прийменників співвідноситься з їхніми двома нетиповими — післядієслівною та причислівниковою [7: 9; 8: 55].

Прийменники відрізняються від зв'язок і як виразники семантики відношень. Відмінним у них є співвідношення ознак морфеми і слова. У прийменниках більшою мірою виявлені ознаки морфеми, бо з повнозначними словами пов'язані тільки похідні (вторинні) прийменники, що є в їхньому складі, які ще зберігають тісний зв'язок зі своїми вихідними повнозначними словами, що їх уживають у сучасній українській мові як виразників відповідних лексичних значень, а у зв'язках, навпаки, переважають ознаки слова [6 : 363]. Це зумовлено тим, що всі вони — власне- і невласне-зв'язки (напівзв'язки) — співвідносні з формами дієслів, які функціонують у сучасній українській мові як самостійні лексичні одиниці. Зокрема, паралельно із часовими та способовими формами дієслівної власне-зв'язки *бути*, які вважають найбільш десемантизованими (пор. теп. час — *є*; мин. час — *був*, *була*, *було*, *були*; майб. час — *буду*, *будеш*, *буде*, *будемо*, *будете*, *будуть*; нак. спосіб — *будь*, *будьмо*, *будьте*, *хай буде*, *хай будуть*; умовн. спосіб — *був би*, *була б*, *було б*, *були б*), уживають такі самі форми зі значенням буття, належності тощо, пор.: *Він студент (був студентом, буде студентом, був би студентом, будь студентом, будьте студентами, будьмо студентами, хай буде студентом, хай будуть студентами)* і *Я є — і є довкола цілий світ* (С. Цушко); *У студентів є житло (було житло, буде житло тощо)*. Такий самий паралелізм спостерігаємо й у формах дієслівних напівзв'язок, пор.: *Дитина лишається сиротою*

(*лишилася сиротою, лишиється сиротою, лишилася б сиротою* тощо); *Син лишився живим і Школяр лишився вдома; Небо зробилося темним; У хаті зробилося темно і Що з дітьми зробилося? Болото зробилося серед степу.* Оскільки дієслівні напівзв'язки вважають менш десемантизованими зв'язковими компонентами порівняно з дієслівними власне-зв'язками *бути, становити, являти собою*, то це дає підстави зарахувати їх до таких аналітичних синтаксичних морфем, у яких ознаки слова домінують над ознаками морфеми, тобто до зв'язкових слів-морфем із частково виявленою семантикою дієслова. Саме тому не можна вважати, що всі прийменники та зв'язки цілком втратили ознаки слова і функціонують тільки як аналітичні синтаксичні морфеми, через що їм надано слівно-морфемного статусу і відповідно до нього виокремлено клас службових слів-морфем [6: 329].

Набори прийменників-транспозиторів і зв'язок-транспозиторів неоднакові: прийменники значно переважають над зв'язками. Прийменниково-відмінкові форми формувалися впродовж тривалого історичного розвитку української мови. На сучасному етапі спостерігаємо активне творення похідних, переважно аналітичних прийменників, які, подібно до первинних прийменників, транспонують іменники в аналітичні прислівники різної адвербіальної семантики [1: 200; 2: 23].

Такої активності немає у творенні зв'язок. Основною умовою виокремлення зв'язки є втрата дієсловом свого лексичного значення, або десемантизація [6: 368], і перетворення його на спеціалізований граматичний показник часу, способу, виду тощо. Від ступеня десемантизації дієслівних зв'язок залежить поділ їх, як уже було відзначено, на власне-зв'язки і невласне-зв'язки, або напівзв'язки. Він ґрунтується на семантико-граматичному протиставленні: повна втрата дієсловом свого лексичного значення і перетворення його на показника граматичних дієслівних значень (*бути, становити, являти собою*) / часткова втрата дієсловом свого лексичного значення і вираження за його допомогою відповідних граматичних дієслівних значень (*ставати / стати, лишатися / лишиватися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися, називатися, вважатися, здаватися / здатися* та ін.). Вибір зв'язок залежить від морфологічного наповнення основної частини складеного присудка.

Спільність між прийменниками і зв'язками засвідчує наявність одиниць, які перебувають на різних ступенях переходу відповідно до прийменників і зв'язок, що спричинило введення в сучасне мовознавство таких понять, як функційний еквівалент прийменника [1: 45] та контекстуальна [11: 169; 10: 127], або повнозначна [9: 152—153], зв'язка, тобто повнозначне дієслово, яке тільки в межах певної конструкції виконує роль зв'язкового компонента складеного присудка [9: 153]. Чіткого критерію, за яким би можна було визначити остаточний перехід у прийменник, немає. За виявом різнорідних критеріїв препозиціоналізації, виокремлених деякими дослідниками, а саме: зневиразнення лексичного значення

базової одиниці, набуття нею релятивності, регулярне вживання в прийменниковій (присубстантивній) позиції, неможливість уведення узгодженого означення до відмінкової форми іменника, наявність рівнозначного відповідника серед первинних прийменників, поширення в кількох функційних стилях [1: 44–45] — одні препозиціоналізовані форми та сполуки вже стали прийменниками, інші ще є функційними еквівалентами прийменників, бо виявляють лише частину із цих запропонованих критеріїв. Вони відбивають перехідні явища у препозиціоналізації нових одиниць [1: 197]. Функційні еквіваленти прийменників — це переважно похідні (синтетичні та аналітичні) прийменники, що виокремилися з адвербіального комплексу внаслідок перерозкладу його компонентів або постали способом «нарощення», вони лише функційно уподібнилися до прийменників. За спостереженнями Г.С. Балабан, з'явилося чимало прийменників-новотворів у межах різних відтінків соціативного значення непохідного прийменника *з*, що є наслідком його злиття з новими аналітичними прислівниками. Це — *в (у) поєднанні з*, *в (у) сполученні з*, *в (у) єдності з*, *у взаємодії з*, *в (у) комплексі з*, *в (у) співдружності з*, *в (у) співробітництві з*, *в (у) співпраці з*, *в (у) спілці з*, *в (у) союзі з*, *в (у) сув'язі з*, *в (у) парі з*, *в (у) тандемі з* та ін. [1: 125, 130]. Кілька прийменникових новотворів постало внаслідок «нарощення» на первинний прийменник *з*, що виражає значення одночасного перебігу дії, процесу щодо часового орієнтира, споріднених за значенням прислівників *одночасно*, *водночас*, *рівночасно* і под., пор.: *одночасно з*, *водночас з*, *рівночасно з* та ін. [1: 89]. Так само використано «нарощення» на первинні прийменники аналітичних прислівників і для утворення просторових прийменникових новотворів, серед них *в (у) напрямі від*, *в (у) напрямку від*, що визначають загальний напрямок руху від предмета, *прямуючи до*, що вказує на загальний напрямок руху до предмета, *на шляху від*, *в (у) дорозі з*, *на шляху до*, *в (у) дорозі до*, у яких значення загального напрямку руху від та до предмета невіддільне від значення шляху руху [1: 59].

Динамічні процеси спостерігаємо і в складі зв'язок. Крім дієслівних власне-зв'язок, закріплених у формально-синтаксичній структурі речення із суто граматичною функцією, та дієслівних невластне-зв'язок, що виконують семантико-граматичну функцію, в українському вжитку розширилося коло повнозначних дієслів зі значенням стану, дії або процесу, що лише в певному контексті формально та функційно можуть уподібнитися до власне-зв'язки *бути*, рідше — *становить* чи до невластне-зв'язок *стати / ставати*, *зробитися* у формі минулого чи майбутнього часу. Деякі дослідники кваліфікують це явище як «безпідставне розширення корпусу дієслівних зв'язок за рахунок повнозначних дієслів» [9: 153–154].

Коло повнозначних дієслів, що потенційно можуть потрапити в позицію зв'язкового компонента іменного складеного присудка, поєднавшись із прикметниковою або іменниковою основною частиною, чітко не окреслене. До таких дієслів зараховують *стояти*, *лежати*, *сидіти*, *утворювати*, *представляти*, *репрезентувати*, *перетворюватися / перетворитися*, *опини-*

тися, обернутися, жити, вмерти, померти, іти, піти, повернутися, народитися, слугувати, функціонувати, уживатися та ін. [10: 130]. Проте їх не можна ототожнювати із загально визнаними дієслівними невластне-зв'язками, для яких використання в ролі здесемантизованого і граматично навантаженого зв'язкового компонента складеного присудка закріплене в граматичній структурі речення. Їм не властиве також регулярне використання з граматичною або семантико-граматичною функцією.

Контекстуальною зв'язкою в українській мові визнано дієслово *стояти*, бо воно в певних контекстах уподібнилося до форм минулого часу *був* (*була*, *було*, *були*) дієслівної власне-зв'язки *бути*, уживаних із прикметниковою основою частинною іменного складеного присудка, пор.: *День стояв холодний* і *День був холодний*; *Ліс стояв похмурий* і *Ліс був похмурий*; *Осінь стояла суха* і *Осінь була суха* [5: 71, 90; 9: 187; 10: 130]. Конструкції з дієсловом *стояти* І.Р. Вихованець назвав перехідними між структурами з подвійним та іменним складеним присудком [5: 71]. Речення з подвійним присудком на зразок *Люди стояли похмурі* відрізняються від речень із зовні тотожним іменним складеним присудком, вираженим дієсловом *стояти* і прикметником (пор.: *Ліс стояв похмурий*; *День стояв холодний*; *Осінь стояла суха*), за семантикою іменникового підмета. Якщо такий підмет називає особу, то він поєднується подвійним синтаксичним зв'язком із компонентами подвійного присудка — дієсловом *стояти* і предикативним прикметником, пор.: *Люди стояли похмурі* = *Люди стояли* + *Люди були похмурі*. Коли ж позицію підмета заповнюють назви неживих предметів, то сполука «дієслово *стояти* + прикметник» із формально-синтаксичного погляду не членована, тобто є іменним складеним присудком, у якому дієслово *стояти* транспоноване у зв'язку, пор.: *Осінь стояла суха* = *Осінь була суха* [5: 90].

Як контекстуальні зв'язки в українській мові вживають дієслова *лежати*, *сидіти* [10: 131], оскільки вони так само, як і дієслово *стояти*, уходять до складу подвійного присудка, пов'язаного з підметом — назвою істоти (пор.: *Немовля лежало мокро* = *Немовля лежало* + *Немовля було мокро*; *Пасажири сиділи зосереджені* = *Пасажири сиділи* + *Пасажири були зосереджені*), і до складу іменного складеного присудка, де вони, зазнавши метафоризації, поєднані з прикметниковою основою (пор.: *Земля лежала чорна і порожня* = *Земля була чорна і порожня*; *У макітрі тісто сиділо низеньке* = *У макітрі тісто було низеньке*).

У книжному вжитку до форм власне-зв'язки *бути* формально і функційно уподібнюються дієслова *уживатися*, *функціонувати*, *слугувати*, *працювати* та ін. [10: 131], поєднувані з іменниковою основою частинною іменного складеного присудка, хоч вони і не втрачають повністю своїх значеннєвих відтінків у цій позиції (пор.: *Означальні просторові прислівники уживаються (функціонують) тут* (з дієсловами локативної семантики) як *керований другорядний член речення* = *Означальні просторові прислівники є тут* (з дієсловами локативної семантики) *керованим другорядним членом речення*; *Ці ознаки слугують критерієм* для виокремлення

займенникових прикметників = Ці ознаки є критерієм для виокремлення займенникових прикметників; Він працював оператором = Він був оператором; Він працюватиме оператором = Він буде оператором і т.д.), а до форм власне-зв'язки становити, зокрема становить, становлять, становив, становитиме, становитимуть, — дієслова утворювати, формувати, представляти, репрезентувати та ін. (пор.: *Якісно-означальні прислівники утворюють ядро означальних прислівників української мови = Якісно-означальні прислівники становлять ядро означальних прислівників української мови; Прислівник репрезентує периферію повнозначних частин мови = Прислівник становить периферію повнозначних частин мови*).

А.П. Загнітко [9: 153], а за ним й інші дослідники [10: 131], до контекстуальних зв'язок зарахували дієслова *жити, народитися і вмерти, померти та піти, поїхати і повернутися, опинитися*, які в зіставному контексті використовують у ролі дієслівних зв'язок *був і став* іменного складеного присудка з іменниковою основною частиною, пор.: *Він жив ізгоєм, помер героєм; Іван пішов до армії наївним хлопчиськом, повернувся справжнім чоловіком*.

Зі значенням дієслівної невластне-зв'язки *ставати* нерідко вживають дієслова *рости, виростати* (напр.: *Тебе дала серпнева рань. Й дозріє колос всіх жадань На березі Дніпра-ріки. Рости (=ставай) розумний і гінкий* (І. Вихованець). А значення невластне-зв'язки *стати* може набути дієслово *обернутися*, напр.: *...сам щезнеш, тліном обернеться (=стане) все, що ти зводив і ростив* (С. Пушко).

Повнозначні дієслова української мови, ужиті в певному семантичному контексті в ролі дієслівної зв'язки іменного складеного присудка, хоч і розширюють корпус зв'язкових елементів, але від дієслівних невластне-зв'язок вони відрізняються передусім своєю обмеженою сполучуваністю з предикативними іменниками і прикметниками та виразнішим вихідним лексичним значенням.

Констатуючи динаміку складу прийменників і зв'язок, варто відзначити, що прийменники зазнали більше кількісних та якісних змін, ніж зв'язки, бо вони постійно поповнюються новими одиницями. Це зумовлено зовнішніми і внутрішніми причинами розвитку прийменників. Зовнішнім стимулом є потреба мати багату і гнучку систему граматичних засобів вираження різноманітних і точно диференційованих відтінків логічних відношень, що з'являються у зв'язку з активним розвитком функційних стилів сучасної української літературної мови. Основна внутрішньомовна причина пов'язана з намаганням замінити менш виразні багатозначні первинні прийменники точнішими, конкретизованішими вторинними прийменниками [1: 7].

Отже, прийменники і зв'язки як два окремі класи морфем синтаксичної сфери пов'язані спільною транспозитивною функцією, суть якої полягає в переведенні слів одних частиномовних класів до інших. У межах цієї спільної функції вони відрізняються: 1) кількістю транспонованих частин мови: прийменники переводять лише одну (іменник), зв'язки —

чотири (іменник, прикметник, числівник та прислівник); 2) частино-мовним класом, до якого вони транспонують слова вихідних частин мови: прийменники — у прислівники, зв'язки — у дієслова; 3) функцією у транспозиційному процесі: прийменник як аналітична синтаксична морфема в типовому вияві переводить субстантив із синтаксичної субстантивної позиції в адвербіальну позицію та формує із субстантивом одне функційне (синтаксичне) слово, зв'язка як аналітична синтаксична морфема надає вербалізованим іменникам, прикметникам, числівникам та прислівникам дієслівних граматичних категорій часу, способу, особи виду та ін., унаслідок чого постають відіменні й відприслівникові синтаксичні дієслова; 4) типовістю транспозитивної функції: для зв'язок вона єдина, для прийменників типова, але не єдина; 5) зв'язком із синтетичними морфемами: прийменники становлять єдність із транспонованим іменником та його відмінковим закінченням, форма зв'язкових компонентів лише скоординована із формою вербалізованих слів у структурі складеного присудка; 6) зв'язком зі словами та синтаксичними морфемами: прийменники тісніше пов'язані із синтаксичними морфемами, зв'язки — зі словами; 7) динамікою свого складу: прийменники активно і постійно поповнюються новотворами, зв'язки — обмежено, що спричинює широку адвербіалізацію іменників новими прийменниками порівняно з обмеженою вербалізацією іменників та прикметників новими контекстуальними зв'язками.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Балабан Г.С. Динамічні процеси у прийменниковій системі української літературної мови кінця ХХ — початку ХХІ сторіч / Г.С. Балабан. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. — 324 с.
2. Висоцький А.В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові / А.В. Висоцький. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. — 328 с.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1980. — 286 с.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1988. — 256 с.
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 222 с.
6. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. — К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
7. Городенська К. Власне- та невласне-прийменникові семантико-синтаксичні функції / Катерина Городенська // Південний архів. Філологічні науки : зб. наук. праць. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. — С. 3—9.
8. Городенська К. Співвідношення власне-прийменникових і невласне-прийменникових ознак у слівно-морфемній концепції прийменника І.Р. Вихованця // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. на пошану член-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / [редкол. : Н.М. Костусяк (гол. ред.) та ін.] / Катерина Городенська. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. — № 2 (4). — С. 47—57.
9. Загнітко А. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / Анатолій Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.

10. Косенко К. Дієслівні власне-, невласне- та контекстуальні зв'язки в українській мові / Катерина Косенко // Наукові записки. Серія : Філологія : зб. наук. праць. — Вінниця, 2009. — Вип. 11. — С. 127—132.
11. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.

Статтю отримано 11.07.2017

Kateryna Horodenska

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

TRANSPOSITORS OF THE SYNTACTIC SPHERE: A COMPARATIVE CHARACTERISTIC

The article substantiates the commonality of prepositions and linking words as morphemes of the syntactic sphere on the basis of their inherent transpositive function, the essence of which is to transfer units of one classes of parts of language into others by them, it have been found out their differences in the implementation of this function, have been characterized the features of connection between both classes of functional units with synthetic morphemes, words and analytical syntactic morphemes, it is emphasized on the qualitatively different connection of prepositions with case endings of transposed nouns from the coordination of forms of verbal connecting elements and forms of verbalized noun parts of the language in the position of the main part of a compound predicate, it is marked the specifics of the expression of grammatical meanings by native- and non-native-linking words, it is indicated on the incompleteness of the personal and temporal paradigms of the syntactic verbs they created, have been compared the only one transposing function of linking words with the typical, but not the only one, transpositive function of prepositions, what caused an asymmetry between native- and non-native-prepositional functions that they carry out in a post-verb and pre-numerical position, have been traced the features of the dynamics of the composition of prepositions and linking words, the main reasons for the appearance of the new functional equivalents of prepositions and contextual linking words, have been outlined the parameters of the use of such new units in the processes of transposition — respectively, in adverbialization of nouns and verbalization of nouns and adjectives.

Keywords: *prepositions, linking words, transpositor, native-prepositional functions, non-native-prepositional functions, adverbial position, grammatical function, native-linking words, non-native-linking words, syntactic verbs.*

Мовна мозаїка

ТРАПЛЯЄТЬСЯ: ЧАСТО чи ЗРІДКА?

У сучасному писемному та усному вжитку помітне широке використання словосполучення *часто трапляється*, у якому поєднані несумісні за значенням слова: дієслово *траплятися*, що означає непослідовність, несподіваність, випадковість того, що відбувається, діється, стається, і прислівник *часто*, який визначає короткі проміжки часу між тим, що відбувається, діється, стається, а це сприяє послідовності, швидкості зміни чого-небудь. Зважаючи на ці значення, із дієсловом *траплятися* логічно поєднувати прислівники *зрідка, рідко, спорадично, час від часу, вряди-годи* і под.

Отже, правильно вживати *трапляється зрідка (рідко, спорадично, час від часу, вряди-годи)*.

Катерина Городенська